

GÖTEBORGS UNIVERSITET
Institution för svenska språket

**”han kunni æi þiuff sin fa. utæn han drapi han”
– Förändringar i tredje personens personliga pronomen
under fornsvensk tid**

Henna-Maria Järnstedt
MAGISTERUPPSATS, 15 hp
Nordiska språk, avancerad nivå
Vårtermin 2011
Handledare: Ida Larsson

Sammandrag

Titel: ”han kunnī æi þiuff sin fa. utæn han drapi han” – Förändringar i tredje personens personliga pronomen under fornsvensk tid

Författare: Henna-Maria Järnstedt, Göteborgs universitet

Uppsatsen undersöker förändringar i svenska språket under den fornsvenska perioden (ca 1225–1526). I substantivböjningen och i de tidigaste förändringarna av pronomensystemet ersatte nominativ- eller ackusativformen dativformerna, men för tredje personens personliga pronomen var det dativformerna som kom att generaliseras på bekostnad av ackusativ och genitiv. Uppsatsen söker orsaker till denna skillnad.

Jag behandlar kort förändringarna i hela fyrakasussystemet men koncentrerar mig på personliga pronomen, särskilt på pronomen i tredje person ackusativ och dativ, eftersom det var just dessa som förändrades mest. Språkförändringen kan ha såväl inomspråkliga som utomspråkliga orsaker och därför redovisas faktorer ur båda grupperna med betoning på inomspråkliga faktorer.

Materialet består av sex fornsvenska texter ur vilka 1376 pronomenformer har excerperats. Genomgången och analysen av dessa former och kontexter visar hur utvecklingen såg ut.

Det plurala pronomenet i tredje person tappade sina särskilda dativ- och ackusativformer först, och i singularis föreföll det som om förändringen har börjat i maskulinum. Bruket som rektion började tydligen vackla tidigast.

Jag hittade ingen enskild orsak till förändringen i tredje personens personliga pronomen, men den kan ha varit syntaktisk till natur, för användningen av prepositioner knyts ihop med utvecklingen i pronomen.

Nyckelord: Språkförändring, fornsvenska, personliga pronomen, kasusupplösning, oblikt kasus.

Innehållsförteckning

1. Inledning och syfte	1
1.1. Syfte.....	2
1.2. Disposition.....	2
2. Bakgrund	3
2.1. Fornsvenskans pronomensystem.....	3
2.2. Kasussammanfall.....	5
2.3. Förändring på olika språkliga nivåer.....	6
2.3.1. Fonologisk förändring.....	7
2.3.2. Morfologisk förändring.....	9
2.3.3. Syntaktisk förändring.....	10
2.4. Externa faktorer.....	11
2.5. Sammanfattning.....	12
3. Material och metod	13
3.1. Materialval.....	13
3.2. Att bestämma kasus.....	15
3.2.1. Akkusativkontexter.....	16
3.2.2. Dativkontexter.....	17
3.3. Metod.....	19
4. Resultat	22
4.1. Första och andra personen singularis.....	23
4.2. Tredje person singularis femininum.....	25
4.3. Tredje person singularis maskulinum.....	27
4.4. Tredje person singularis neutrum.....	30
4.5. Tredje person pluralis.....	32
4.6. Styrning.....	34
4.7. Sammanfattning.....	35
5. Diskussion	36
5.1. Tidsramen.....	36
5.2. Förändringar i pronomen.....	37
5.2.1. Tredje person singularis – femininum och maskulinum.....	37
5.2.2. Tredje person pluralis - them.....	40
5.2.3. Tredje person singularis – neutrum.....	41
5.3. Sammanfattning.....	42
6. Avslutning	44
Källor.....	45
Litteratur.....	46

1. Inledning och syfte

På 1200-talet hade svenska språket ett grammatiskt system med fyra kasus. Detta kom till synes i böjningen av alla nominala ord: substantiv, adjektiv, räkneord och pronomen. Exempel (1) är från 1220-talet och visar den invecklade böjningen.

- (1) *Konungær (mask. nom. sg.) skal þa þrim mannum (mask. dat. pl.) friþ (mask. ack. sg.) giuæ (ÅVgL)*
 'Kung skall då ge tre män frid'

Under 1300-talet började systemet förändras och förenklas. Detta kom till uttryck genom att antalet olika kasusändelser minskade och att distinktionerna mellan de olika böjningskategorierna blev färre och mindre påtagliga. Pettersson (2005:168) nämner att en grupp av mindre vanliga kasusändelser började försvinna. Substantivböjningen reducerades till två kasus, nominativ och genitiv, medan personliga pronomen behöll tre kasus. I substantivböjningen används nominativformerna även med prepositioner och i objekt till verb, medan pronomenen fortfarande har en särskild objektsform för detta ändamål. Följande nusvenska exempel illustrerar detta:

- (2) *Hinner du komma med till sjukhuset?*
 (3) *Hinner du komma hem till mig?*

I exempel (2) följs prepositionen av ett substantiv i grundform, men i exempel (3) används en oblik (dvs. icke-nominativ) form. Den typen av form uppfyller alla de funktioner som personliga pronomen i ackusativ och dativ hade under fornsvensk tid.

I pronomensystemet hade en rad dativformer (*mær, þær, sær*) ersatts av ackusativformer (*mik, þik, sik*) redan före 1300-talet. På 1300-talet vann *s*-ändelsen mark både i substantivisk och pronominell böjning och

en del pronominella ackusativformer ersattes med dativformer som då kom att stå för båda funktionerna, dativ och ackusativ (Pettersson, 2005:169). Wessén (1969:143, 144) anger att ”omkring 1400 börjar [...] dativformerna att brukas i stället för ack., och under senare delen av 1400-talet blir detta regel”.

I substantivböjningen och i de tidigaste förändringarna av pronomensystemet var det nominativ- eller ackusativformen som ersatte dativformerna, men för tredje personens personliga pronomen var det dativformerna som kom att generaliseras på bekostnad av ackusativ och genitiv. Vilken kraft var så stark att den fick dessa former att gå motströms? Det kommer denna uppsats att diskutera.

1.1. Syfte

Syftet med denna uppsats är att beskriva förändringar i bruket av formerna av personliga pronomen under fornsvensk tid (1226–1526). Jag fokuserar på tredje personens personliga pronomen i dativ och ackusativ men inkluderar också i viss mån första och andra personens pronomen i studien. I den empiriska undersökningen försöker jag bestämma vilka inomspråkliga faktorer som betingar valet mellan de olika formerna i texter från olika tider och analyserar förhållandet mellan en form och dess funktion. I någon mån diskuterar jag också om utomspråkliga faktorer kan spela in i förändringen. Studien ska uppfattas som en pilotstudie som gör ett försök att ringa in utvecklingsgången.

1.2. Disposition

Uppsatsen består av sex avsnitt. Avsnitt 2 diskuterar bakgrunden till de förändringar som skedde under fornsvensk tid och ger teoretiska verktyg till bearbetning av materialet. I avsnitt 3 presenteras val av material och metod, och avsnitt 4 är ägnat åt redovisning av resultaten. I avsnitt 5 ges en analys av resultaten och i sista avsnittet diskuteras resultaten.

2. Bakgrund

I detta avsnitt diskuterar jag olika sätt att uppfatta kasussammanfallet. Språkförändringen kan ha såväl utomspråkliga som inomspråkliga orsaker. Sannolikt kan språkförändringen förklaras bäst genom en kombination av olika typer av faktorer. I följande avsnitt behandlar jag i tur och ordning fonologiska, morfologiska och syntaktiska analyser av förändringen och avslutningsvis diskuterar jag utomspråkliga faktorer. Först tecknas bakgrunden till förändringen: fornsvenskans pronomensystem.

2.1. Fornsvenskans pronomensystem

Inom forskningen av svenska språket delar man dess historia i tre huvudperioder: den runsvenska, fornsvenska och nysvenska perioden. Den period som vi är mest intresserade av här är den fornsvenska perioden som täcker ca åren 1225–1526. Den delas in ytterligare i den klassiska (eller äldre) fornsvenskan (ca 1225–ca 1375) och den yngre fornsvenskan (ca 1375–1526).

När den fornsvenska perioden inleddes såg svenskans pronomensystem enligt Wessén (1969) ut såsom i tabell 1 (stavningen är standardiserad):

Tabell 1. De svenska pronomenformerna på 1200-talet (efter Wessén 1969:116)

	sg.1	sg.2	sg.3 mask.	sg.3. fem.	sg.3. neutr.	pl.1	pl.2	pl.3
Nom.	iak	þu	han	hon	þæt	vi(r)	i(r)	þer
Gen.	min	þin	hans	hænna(r)	þæs	var	iþar	þera
Dat.	(mær)	(þær)	honum	hænni	þy	os	iþer	þæm
Ack.	mik	þik	han	hana, hona	þæt	os	iþer	þa

Som framgår av tabell 1 är första och andra personens former samma som de i nysvenska redan i äldre fornsvensk tid. I singularis är första personens nominativform samma som finns i nysvenskan (om man bortser från ortografi och uttal). I början av den fornsvenska perioden hade första personen ännu en särskild dativform *mær*, som dock inte finns i texter på 1300-talet och framåt. Då hade den gamla ackusativformen *mik* tagit över. Orsakerna till denna förändring behandlas noggrannare i avsnitt 2.3.2.

Sedan den fornsvenska perioden har genitivformen *min* försvunnit. I stället för det fornsvenska uttrycket *til min*, där prepositionen *til* kombineras med en särskild genitivform, sägs det i nusvenskan *till mig*, där prepositionen kombineras med den oblika pronomenformen. Possessivpronomenet *min* (och *din*), som lätt kan blandas ihop med den gamla genitivformen, finns dock kvar, men det används endast adjektiviskt (t.ex. *min hund*).

Pronomenformerna i pluralis är också väl igenkännbara. *Var* har blivit *vår* i och med att den gamla, långa a-vokalen utvecklades till ett å-fonem. I andra personen pluralis kan vissa förändringar upptäckas. På 1600-talet fick det nominativa pronomenet ett *n* i början av ordet. Wessén (1965:219) förklarar att det uppkom vid inversion då verbets ändelse *-n* fäste sig vid pronomenet efter att stavelsegränsen försköts.

Formen *iþer* förändrades först till *eder* när *e* blev *i* under den yngre fornsvenska tiden (Pettersson, 2005:150). Senare drogs ordet samman till *er* (Wessén, 1969:156).

De största förändringarna sedan fornsvensk tid har dock ägt rum i tredje personens pronomen. Det handlade inte bara om fonologiska

förändringar, utan samma typ av förändringar förekom samtidigt i flera personer. Neutrumformerna följer ett likadant böjningsmönster i nominativ- och ackusativ som de neutrala substantiven hade i början av den fornsvenska tiden. Den särskilda genitivformen har försvunnit, men den liknar dagens possessivpronomen *dess*. Den största skillnaden mellan fornsvenskan och nysvenskan är att det fanns en särskild dativform *þy* i fornsvenskan.

De olika formerna av *han* och *hon* följde de principer som fanns även i den fornsvenska substantivböjningen. I maskulinum var ackusativformen samma som nominativformen, i linje med böjningen av slutartikeln av substantiv i maskulinum. Genitivformen slutade på *-s* såsom i substantivböjningen. Dativformen hade emellertid den plurala dativändelsen *-um* som var starkt förknippad med kasus dativ.

Även de feminina ändelserna överensstämmer med den bestämda slutartikelns form. Den nominativa formen är utan ändelse, ackusativen har *-a* (*hona*), dativen *-nni* (*henni* eller *henne*) och genitiven *-nna* (*henna*). Tabell 1 uppgav även en parallellform (*hennar*) till genitivformen *henna*. Denna variation diskuteras närmare i avsnitt 2.3.1.

2.2. Kasussammanfall

I dagens svenska spelar kasus ingen stor roll eftersom det finns bara två kasus för substantiv, nominativ och genitiv, och tre kasus för pronomen: nominativ, genitiv och ackusativ (Andersson, 1999:68).¹ I fornsvenskan var situationen dock annorlunda. Svenskan hade då fyra kasus som uttrycktes genom olika ändelser. Med hjälp av dessa ändelser kunde man uttrycka olika syntaktiska funktioner, ordens förhållande till andra ord i satsen.

Delsing (1999) redogör för hur fornsvenskans kasussystem försvagades i flera steg. Första fasen var runt början av 1300-talet, då bl.a. första och andra personens pronomen i singularis förlorade de särskilda dativformerna *mær* och *þær* (Delsing, 1999:169). Andra fasen ägde rum i mitten av 1400-talet. Delsing anser t.ex. att användningen av tredje personens objektsform i femininum singularis *hona* upphörde vid

¹ Delsing (1991) poängterar dock att genitiven i dagens svenska inte kan anses vara samma, oförändrat kasus som fanns i fornsvenskan.

den tiden. Genitivformerna av pronomen som hade använts efter prepositioner ersattes av den oblika pronomenformen (ibid.:170).

Pettersson (2005) beskriver hur t.ex. för substantivens del ändelsen *-s* användes i stället för *-ar* i genitiv singular och de specifika ändelserna i dativ singular *-i* och *-u* utelämnades. Dativändelserna ersattes allmänt med ackusativ. Under 1400-talet fortsätter förenklingen och så småningom smälter fyra kasus samman till två. Substantiven böjs enbart i nominativ och genitiv, precis som i den moderna svenskan. Även den dubbla böjningen i bestämd form upphör. Pettersson nämner att de flesta kasusändelser försvinner också i den adjektiviska böjningen (Pettersson, 2005:168).

Skrzypek (2005) konstaterar att de flesta forskare menar att kasussystemets upplösning har sitt ursprung i inomspråkliga förändringar. Fonologiska förändringar (bl.a. reducering av ändelsevokaler) ledde till förlust av morfologiska ändelser, och samtidigt började verb och prepositioner styra enbart kasus ackusativ (Skrzypek, 2005:26).

Holmberg och Johnson (2000:136, 138) ser språksystemet som ett kluster av former där språkbrukarna drar distinktioner mellan formerna. När bruket av språksystemet förändras sker det egentligen en omtolkning av distinktionernas gränser. Enligt Holmberg och Johnson (ibid.:139) kan en distinktion börja uppfattas mindre relevant, vilket leder till reanalys och upplösning av en distinktion.

Reinhammar (1973) skriver om orsakerna till kasussystemets förfall och konstaterar att det var ett resultat av ”flera samverkande faktorer”. Hon poängterar att om orsaken endast skulle ha varit ändelseförsvagning borde fyrakasussystemet inte längre finnas i bruk i svenska dialekter. Ändå finns de med ett levande bruk av t.ex. dativ, fast ändelsevokalerna kan vara starkt reducerade (Reinhammar, 1973:11).

2.3. Förändring på olika språkliga nivåer

I följande avsnitt behandlas de olika nivåerna av språklig förändring. Jag granskar nivåerna separat och beskriver hurdana förändringar man skulle kunna förvänta sig att hitta i materialet om förändringarna i pronomen hade sitt ursprung i någon av dessa kategorier. Samtidigt som teorierna ger upplysning om de eventuella orsakerna till allmänna förändringar i pronomensystemet, kan de utesluta eller bekräfta faktorer

som ledde till att vissa former valdes framför andra. Det är bra att komma ihåg att även om forskningen kring fornsvenskan oftast utgår från skriftligt material, har den språkliga utvecklingen sin grund i talspråket.

2.3.1. *Fonologisk förändring*

Orsakerna till fonologiska förändringar kan sammanfattas genom att hänvisa till ”talarnas strävan att anstränga sig så lite som möjligt när de talar”. Å andra sidan måste lyssnaren förstå vad som sägs vilket begränsar denna lättja (Dahl, 2003:213).

McMahon (1994:49-51) föreslår fyra sätt på vilka en fonologisk förändring kan äga rum. Enligt henne (och tidigare forskning) kan den vara både fonetiskt och lexikalt tvär eller gradvis. McMahon argumenterar för att i flera typer av fonologiska förändringar är utvecklingen fonetiskt tvär och lexikalt gradvis. Hon påminner om att de fonologiska förändringarna kan upptäckas medan de sker² och att i många förändringar handlar det om två alternativa ljud utan mellanformer. Hon hänvisar dock till Labov som indelade de fonologiska förändringarna i två klasser: de kan vara lexikalt spridda eller ske enligt de junggrammatiska lagarna. I den första klassen tillhör bl.a. de förändringar som har grammatiska orsaker och inte slår igenom undantagslöst, vilket kunde ha varit fallet med de förändringar som ägde rum bland pronomenen på 1300-talet och som var lexikalt spridda. Ljutförändringarna påverkar vissa pronomenformer, men slår inte på samma sätt hos andra grupper av ord eller ens för alla kasusformer.

Elert (1995) nämner flera precisare typer av fonologiska förändringar som helt eller delvis beror på ”påverkan från angränsande ljud”. *Assimilation* innebär att två ljud fattar större likhet med varandra. Växlingarna mellan tonande och tonlösa konsonanter handlar ofta om assimilation. *Omljud* kan också anses vara ett slags assimilation, för vokalen eller halvvokalen i ändelsen har då påverkat stamvokalen så att den har blivit ”mer lik ändelsevokalen”. Förändringarna kan även medföra att ljud blir mer olika varandra. *Dissimilation* är dock ett relativt sällsynt fenomen. Det kan t.ex. vara fråga om inlånade ord vars uttal man försöker underlätta. Ljud kan även byta plats (*metates*), eller det kan ske en *inskjutning* av en vokal eller en konsonant. Ljud kan även *falla bort* i vissa ställningar (Elert, 1995:149-151).

² Widmark (2001:142) anser dock att t.ex. R-bortfallet hade kanske inte observerats även om det ”hade kunnat bevitnas av vaket iakttagande lingvister”.

Enligt Wessén (1969:38) blir konsonanterna lättare än vokalerna utsatta för förändringar – och särskilt för kombinatoriska förändringar – eftersom de är ”de mer trycksvaga elementen i en stavelse”. Ett exempel på en konsonantisk förändring är r-bortfallet. I fornsvenskan fanns variation mellan ett palatalt r-ljud [R] och ett tungspets-*r* [r]. Så småningom utvecklades de till ”komplementärt fördelade allofoner”. [r] började användas som emfasform, medan [R] och [0] blev svagtonsformer. Emfasformen användes ofta ”vid sådana ord där kravet på tydlighet var relativt stort, t.ex. i substantiv” (Widmark, 2001:137, 139). Denna typ av förändring kom till uttryck i samband med genitivformen *hennar*. Hur formen förändrades är ett exempel på en utveckling som åtminstone delvis har fonologisk botten. Ljudbortfallet är lexikalt spritt – /r/ faller inte i den här fonologiska kontexten i alla typer av ord och för alla former utan har bevarats t.ex. i pluralböjningen (såsom *stolar*). Morfologiska orsaker till förändringar behandlas i nästa avsnitt.

Skrzypek (2005:35) föreslår att utvecklingen av tredje persons singulara former är fonologiskt bestämd; de mer avvikande formerna överlevde. Den gamla ackusativformen *han* är samma som nominativen, medan dativformen *honom* skiljer sig från dessa. I femininum påminner den gamla ackusativformen *hona* mer nominativen än dativformen *henne*. Även Wessén (1969:144) föreslår detta som en del av orsaken till förändringarna. Detta kan emellertid inte vara hela orsaken till valet av form, för förändringarna följer ett syntaktiskt mönster. Första och andra personers former, både i singularis och i pluralis, utvecklades på samma sätt: den gamla ackusativformen började stå för såväl det direkta som indirekta objektet medan de flesta tredje personens former hade ett eget mönster. Förändringen kan alltså knappast vara rent fonologiskt betingad. Vi kan också notera att en del dialekter har *han* och *hon* också för pronomen i objektställning.

Tredje personens pluralformer utvecklades på samma sätt som tredje personens maskulin- och femininform, även om den gamla ackusativformen *þa* eventuellt är mer avvikande än dativformen *þæm*. Wessén (1969:38, 83) påpekar att både konsonanter och pronomen tenderar att vara trycksvaga delar av talet, och i sådana fall kunde man förvänta sig snarare konsonantbortfall än förändring i vokalkvalitén.

Å andra sidan såg vi i avsnitt 2.1 att de pronomina böjningsparadigmen i tredje person singularis påminde mycket om de substantiviska paradigmen. Om förändringen hade varit rent fonologiskt bestämd skulle substantiven och pronomen visa mer enhetliga förändringar. Såsom forskningen har konstaterat var detta inte fallet. Att

de fonologiska orsakerna *bidrog* till förändringen är däremot inte utslutet.

2.3.2. Morfologisk förändring

Morfologiska förändringar sker enligt Delsing (1991:16) bl.a. då ”en hel ändelse faller bort och formen därmed blir densamma som i ett annat kasus”. Formen förändras alltså men funktionen kan fortfarande förbli densamma, den bara föreställs av en annan form än tidigare. Man kan säga att formen reanalyseras (eller omtolkas), så att den fungerar på annat sätt än tidigare.

Ett exempel på reanalysen är bruket av kongruensmarkörer i modern svenska. Enligt grammatiktor borde adjektivens e-form (t.ex. Karl den store) vara förknippad med maskulint genus och sexus, men den förekommer numera även i andra kontexter. Det förefaller som om ändelsen har omanalyserats till att representera den bredare kategorin *mänsklig* (Wijk-Andersson, 1997:26).

Delsing (1991:16) tillägger att ”en ändelse kan också analogiskt ersättas med en form från ett annat kasus”. Det var precis vad som skedde i tredje personens feminina genitivform i singularis under 1400-talet. Den gamla genitivformen *henna(r)* hade samma ändelse som feminina substantiv hade i genitiv, *-ar*. Allteftersom substantiven förlorade sina genusspecifika ändelser spreds den singulara ändelsen från maskulina och neutra böjningsklasser *-s* till övriga klasser och även till pluralis. Eftersom förändringarna i substantiven och pronomenen under den fornsvenskan perioden handlar om förändringarna i hela det nominala böjningssystemet, är det förhastat att påstå att förändringen i denna pronomenform var enbart ett resultat av analogi från substantivböjningen. Substantivböjningen var emellertid mer invecklad än pronomensystemet, och det är möjligt att det var just substantiv- och adjektivböjningen som började reanalyseras först. Den äldre genitivformen *henna* existerade i samma texter med den nyare formen *hennes* ännu på 1400-talet, t.ex. i texterna *Själinna tröst* (ca 1440) och *Esters bok* (1484).

Även i runsvenskan skedde troligen analogisk ersättning. Palm (2010) skriver att under vikingatiden (ca 750–1100) hade svenskan ännu fyra skilda böjningsformer av *jag* och *du*. Första och andra personens former i pluralis var emellertid bara tre, eftersom dativ- och ackusativformerna var likadana (Palm, 2010:448). Det är möjligt att

bruket av de plurala formerna har påverkat de singulara formerna i första och andra personen.

Det kan eventuellt sägas att analogin utjämnar de olikheter som reanalysen har genererat. Om förändringen i tredje personens pronomen vore morfologisk skulle man kunna se t.ex. analogisk spridning av vissa ändelser eller utjämning inom paradigmet i undersökningens material.

2.3.3. Syntaktisk förändring

Förändringen i de personliga pronomenen kan även ha varit syntaktisk. Enligt Delsing (1991:16) är det fråga om en syntaktisk förändring bl.a. i fall ”då ett kasus försvinner helt och hållet från en konstruktion” och ersätts av en annan konstruktion. Detta kom till uttryck i samband med den lexikalt styrda genitiven som försvann ur bruket under perioden 1250–1350. Den fria attributiva genitiven överlevde kasussammanfallet men blev ”obligatoriskt framförställt” efter år 1350 (ibid.:22). Under kasusupplösningen började verb och prepositioner styra andra kasus än de hade gjort tidigare. Kasusmorfologi ersattes t.o.m. av en perifrastisk konstruktion, vilket också kan anses vara en syntaktisk förändring (ibid.:16).

Wessén (1969:144) konstaterar att förändringen i de personliga pronomenen måste ha haft en syntaktisk grund, åtminstone i någon mån. Enligt honom måste ”de gamla syntaktiska reglerna för dativ och ackusativ ha börjat upplösas så att de olika formerna kunde användas promiscue”. En möjlig kontext för sådana förändringar kan ha varit satser med en ”kombination av verb, varav det ena styr ack., det andra dat”. Detta verkar dock osannolikt eftersom sådana kombinationer är relativt sällsynta, åtminstone i mitt material.

Falk (1997) undersökte fornsvenska upplevarverb och upptäckte att verben stegvis tappas sitt lexikala kasus, dvs. sin förmåga att bestämma objektets kasus på ett annat sätt än genom syntaktisk funktion. Ett verb som styrde lexikalt kasus konstruerades i början av fornsvensk tid med samma morfologiska kasus i såväl aktiva som i passiva satser. Falk tar som exempel verbet *bota*:

(4a.) *at han bōthe thinom benum* (Codex Bureanus)

‘at han skulle bota dina ben’

(4b.) *bōthes mangom* (Codex Bureanus)

‘många botas’

Kasussammanfallet förändrade situationen för det indirekta objektet så att objektets kasus inte längre hade en morfologiskt distinktiv form, dvs. dativändelser. Formerna var dock fortfarande identifierbara genom argumentens hierarkiska status och semantiska roll (Falk, 1997:180f., 202).

Falk (2000:61) förbinder den senare vågen av förändringen med införingen av subjektstvång i svenskan. Då berörde utvecklingen vissa av de tvåstilliga verben. I modern svenska finns inget lexikalt kasus, och båda objekten till ett bitransitivt verb har enligt Falk strukturellt kasus. Därför säger man i nusvenska ”Han botar dina ben/dig” eller ”Du botas”, där det substantiviska objektet är i nominativ och pronomenet står i oblikt kasus.

Pronomenen hade tre olika kasusformer även efter den fornsvenska perioden, men även där hade styrningen förändrats. Även om pronomenen behöll sitt oblika kasus, kan materialet ändå visa förändringar i bruket av såväl de gamla ackusativ- och dativformerna som de nya oblika formerna.

2.4. Externa faktorer

Widmark (2001:196) påminner om att det språk som vi finner i de fornsvenska texterna är egentligen en återspeglning av det språk som användes av ”en liten överklass, värdsilig eller andlig”. Men det var också långt ifrån homogent. Därför är det möjligt att studera fornsvenska genom den variation som finns i texterna. En orsak till variation är språkexterna faktorer av olika slag.

En källa till utomspråklig påverkan på 1300-talet var lågtyskan. Den politiska och ekonomiska utvecklingen ökade antalet tysktalande i Sverige, och speciellt i Stockholm. Hansaförbundet hade tagit över en stor del av handeln i Östersjöområdet. Korlén (1999:63) anger också att tyskarna blev så inflytelserika i 1300-talets Sverige att det stiftades lagar i Stockholm, och även i andra städer, vilka var avsedda att minska tyskarnas makt i städerna. Hälften av städernas borgmästare måste vara svenskar och hälften av platserna i Stockholms stadsråd måste vara i besittning av svenskar. Utan denna lagstiftning skulle tyskarna ha blivit för mäktiga.

Pettersson konstaterar att ”forskarna är tämligen eniga om att” förändringarna av i fyrakasussystemet var ett resultat av lågtysk påverkan (2005:169). Vad som är intressant är att det ungefärliga året

1375 som markerar gränsen mellan den äldre och den yngre fornsvenska perioden även anses inleda en period av en stor tysk påverkan (ibid.:125, 126). Köpmän och hantverkare hade tjänstefolk med sig vilket i praktiken betydde att det fanns människor i alla samhällsklasser med tysk bakgrund (ibid.:134). Zeevaert (1995) visar dock att i den tidigare fasen av språkkontakt mellan lågtyska och svenska skedde enbart lexikal transferens, där man lånade in lågtyska ord in i svenska. Dessa förändringar berörde dock inte grundordförrådet. Ett annat lågtyskt drag i svenskan är de många suffixen och prefixen som lånades in i det svenska ordbildningssystemet (Pettersson, 2005:137). Zeevaert (1995) påminner också om att språkkontakten med lågtyskan var relativt kortvarig och att den tyska folkgruppen inte på något sätt var överlägsen den svenska befolkningen. Enligt honom var den språkliga och kulturella integrationen över efter två generationer (Zeevaert, 1995:151, 177). Således var den lågtyska påverkan ingen stor orsak till förändringarna i det fornsvenska kasusystemet.

Några forskare, bl.a. Söderwall, har påpekat danskan som en källa till förändringar i det fornsvenska kasusystemet. Skrzypek (2005:60) hänvisar emellertid till Ringgaard (1986:182), som påminner om att novationscentret för dessa förändringar var området runt Mälaren. Novationerna från danskan spreds dock oftast söderifrån via Skåne. Således bör danskans roll inte ha varit särskilt påfallande.

2.5. Sammanfattning

Genomgången av tidigare forskning ger anvisningar om den riktning åt vilken undersökningen ska föras. Granskningen av både interna och externa förändringsmekanismer visar att utvecklingen i det fornsvenska pronomensystemet kan vara ett resultat från många håll. Antagligen är den en morfologisk och syntaktisk förändring, eftersom förändringen verkar vara systematisk. Den kan ha blivit påverkad av både fonologiska och externa faktorer, men de största orsakerna har troligen anknytning till förändringarna i hela böjningssystemet och kasusupplösningen mer allmänt. Eftersom undersökningens omfattning är begränsad, prövas ett mindre antal faktorer närmare med hjälp av en empirisk undersökning medan andra behandlas på en mer teoretisk nivå. Faktorerna i undersökningen är huvudsakligen syntaktiska eftersom de kan prövas relativt effektivt och ge förhoppningsvis analyserbara data.

3. Material och metod

I detta avsnitt presenteras metoden och materialet för undersökningen. Metod och material har valts så att det är möjligt att pröva de inomspråkliga faktorer som betingar valet mellan de olika formerna i texter från olika tider.

3.1. Materialval

I en tidigare uppsats (Järnstedt, 2010) lade jag märke till att bruket av objektsformer förändrades under den andra hälften av 1400-talet. Jag har därför valt ett material som sträcker sig från den äldsta fornsvenskan till början av den nysvenska perioden. I den mån det är möjligt har jag försökt att ha material som sprider sig över hela perioden. En självklarhet är att i materialet måste finnas exempel på de former som jag undersöker. Jag har också försökt, så långt det är möjligt, att undvika översättningar där källspråket kan ha haft en inverkan på den svenska texten. I den mån det är möjligt har jag valt texter som kan antas representera det mellansvenska språkbruket.

För att bättre kunna hantera materialet har jag valt texter som finns tillgängliga elektroniskt i *Fornsvenska textbanken*.

Materialet består av sex texter som är daterade till perioden mellan ca 1300–1530. I materialet finns två lagtexter, två religiösa texter och två historiebeskrivningar. Alla texter i undersökningen är prosa. I poesi kan formen och stilen ibland styra valet av pronomen mer än det dåvarande språkbruket. Detta kunde förvränga resultaten.

Texterna representerar även ungefär samma stilnivå. Man brukar säga att språket i lagtexterna är lite ålderdomligt eftersom det baserar sig på den muntliga traditionen (Widmark, 2001:147) och traditionerna inom lagspråket, men i detta fall orsakar det inte problem, eftersom lagtextens uppgift är just att ge en bild av utgångsläget till förändringarna, dvs. hur språket såg ut innan kasusupplösningen började synas i ordformerna.

Den första texten är *Upplandslagen* (UL) som är daterad till året 1297. Den utarbetades av en grupp på 12 män och leddes av herr Birger Persson (Larsson, 2001:84). Den handskrift som jag använder baserar sig på Hennings utgåva och är tillkommen under åren 1300–1350. Fördelen med denna utgåva är att den omfattar hela lagen.

Den andra texten är *Magnus Erikssons landslag* (MEL). Magnus Eriksson var Sveriges, Norges och Skånes kung och levde under åren 1316–1374. Under hans regeringstid utvecklades Sverige till ett skriftsamhälle och svenskans ställning stärktes (ibid.:51). *MEL* bygger till stor del på *Upplandslagen* och stilen är gammal lagstil (Widmark, 2001:150). Utarbetandet av *Magnus Erikssons landslag* anses ha fullbordats i början av 1350-talet, och i den här undersökningen används en handskrift som följer Schlyters utgåva, SSGL 10 (Larsson, 2001:58). Eftersom förändringarna i pronomen började synas först i slutet av 1300-talet har jag valt en text som kom till över 50 år efter den första källtexten.

Den tredje texten är den första av de svenska medeltidspostillorna (MP1). Den är troligen skriven i slutet av 1300-talet, men handskriften är från början av 1400-talet. Texten är inskriven efter SFSS 23:1.

Den fjärde texten är *Prosaiska krönikan* (PK). Den är författad på 1450-talet och är troligen skriven av en minoritbroder vid klostret på Riddarholmen i Stockholm.

Den femte texten är översättningen av *Esters bok* (Ester) från 1484, utarbetad av Jöns Budde. Texten är inskriven efter Klemmings utgåva. Denna text har jag tagit med eftersom denna bibelbok har en kvinnlig huvudfigur och därför används det också relativt mycket olika former av *hon*.

Den sjätte texten är *Historia Trojana* (Troj) från 1529. I detta skede hade fyrakasussystemet redan i hög grad förändrats, vilket kunde synas speciellt i profana texter. Texten finns bevarad i en handskrift från år 1529.

En del texter är avskrifter eftersom originalen inte finns bevarade. Därför kan man inte dra några definitiva slutsatser när det gäller datering av förändringar. Avskrivare kan ha blivit påverkade av sin egen tids språk (Delsing, 1991:15), vilket kan försvåra datering av förändringar. Eftersom det är svårt att definiera exakt hur mycket avskriftstillfället har påverkat utgåvan, utgår jag från det uppskattade året för utarbetandet av originalet när jag diskuterar förhållanden mellan förändringarna. Å andra sidan är dateringen av texterna inte det centrala i undersökningen, för det huvudsakliga syftet är inte att finna ett exakt årtal för förändringen utan snarare att beskriva utvecklingen.

Tabell 2 ger en översikt över materialet i undersökningen.

Tabell 2. En översikt över materialet.

Nr	Tillkomstår	Text	Förkortning	Genre
1	1297	Upplandslagen	UL	Lag
2	1340-talet	Magnus Erikssons landslag	MEL	Lag
3	slutet av 1300-talet	Svenska medeltids- postillor I	MP1	Religion
4	1450-talet	Prosaiska krönikan	PK	Historia
5	1484	Esters bok	Ester	Religion
6	1529	Historia Trojana	Troj	Historia

3.2. Att bestämma kasus

Genom att jämföra tabellerna över fornsvenska pronomen och nysvenska pronomen har vi noterat vilka förändringar som har skett i pronomenens former. För att kunna förklara förändringarna i funktioner och orsakerna till utvecklingen måste metoden utgå från funktionen och följande frågor måste få svar: Vilka funktioner hade substantiviska ackusativ- och dativpronomen i det gamla fyrakasussystemet eller i vilka kontexter förekom de? I vilka kontexter förekommer en viss pronomenform vid en viss tid eller i en viss text? Hur förändras pronomenens funktioner?

Pettersson (2005:113f.) delar in användningen av de äldre kasusformerna i tre delområden:

- 1) De kan uttrycka syntaktiska funktioner. Subjektet står vanligtvis i kasus nominativ, det direkta objektet i ackusativ och det indirekta objektet i dativ.

(5) *gud (mask. sg. nom.) henne skodhare skal atirgälla nadh (fem. sg. ack.) them (3. pers. pl. dat.) som hona (fem. 3. pers. sg. ack.) giorde (MP1)*
'gud hennes skådare skall återgälla nåd (åt) dem som det gjorde'

- 2) De har även semantiska funktioner. Ackusativen kan t.ex. uttrycka tid och dativen kan ha en instrumental funktion.

(6) *thy kalladhe han (mask. 3. pers. sg. ack.) hans namn ihesum (mask. sg. dat.)* (MP1)
'ty (de) kallade honom (med) hans namn Jesus'

3) Kasusets kan även vara lexikalt styrt. Oftast var det verb eller prepositioner som styrde bestämda kasus i fornsvenskan.

(7) *þe (3. pers. pl. nom.) aghu hanum (mask. 3. pers. sg. dat.) fylghia* (UL)
'de skall honom följa'

För att kunna jämföra pronomen i två olika kasussystem utgår jag från bruket av de äldre personliga pronomenformerna *hona* och *han* (ack.) samt *henne* och *honom* (dat.). Med hjälp av de äldre texterna, där fyrakasussystemet fortfarande är i bruk, definierar jag först deras användningsområden i förhållande till de tre områden som presenteras i Pettersson (2005). Sedan i själva undersökningen ser jag över hur deras form och funktion utvecklas under 1300- och 1400-talet.

Eftersom kasussystemet förändrades på 1400-talet kommer jag att använda termerna *gammal ackusativ* och *gammal dativ* för att beteckna ordformer vars användningsområde definieras av den klassiska fornsvenskans fyrakasussystem.

En annan viktig term är ett ords *kontext*. Den hänvisar till de kringliggande orden. Jag kommer att använda termerna *ackusativkontext* eller *dativkontext*, och med dessa menas grammatiska omgivningarna som bestämmer ett ords funktion och således dess kasusform.

3.2.1. Ackusativkontexter

Wessén (1965:11) anser att ”ackusativens viktigaste funktion” är att ”ange föremålet eller objektet för den handling som uttryckes genom verbet”. Verbets direkta objekt står således oftast i kasus ackusativ. I *MEL* hittar vi ett exempel med en tydlig ackusativkontext:

(8) *þa havi mals æghande (mask. sg. nom.) sama vald (neutr. sg. ack.) han (mask. 3. pers. sg. ack.) til draps binda* (MEL)
'då skulle målsägande ha samma makt att binda honom till dråp'

Förutom verb som får ett direkt objekt i nysvenskan finns det verb som numera har preposition men som styrde ackusativ i fornsvenskan. Wessén nämner bl.a. *leta*, *undra* och *tänkia* (ibid.:11).

Ett direkt objekt i ackusativ kan förekomma även vid verb som tar två objekt, samt vid verb som tar objekt och med objektivt predikativ. Som exempel på de sistnämnda nämner Wessén (ibid.:12) *kalla*, *döma*, *sväria* och *göra*. Exempel (9) belyser det fornsvenska bruket:

- (9) *Tha the (3. pers. pl. nom.) vildo -- göra han (mask. 3. pers. sg. ack.) konung (mask. sg. ack.)* (MP1)
 'Då de ville – göra honom (till) konung'

Ackusativ som uttrycker semantiska funktioner är inte så vanliga bland de personliga pronomenen eftersom dessa ofta uttrycker tid (ibid.:13). Prepositioner som *um* och *fyrir* samt rumstecknande prepositioner som uttrycker riktning i stället för befintlighet styr också ackusativ, och de förekommer ibland med personliga pronomen. (Pettersson, 2005:114). I *MEL* hittar vi ett exempel med ett prepositionstyrt ackusativ:

- (10) *þa ær han (mask.3. pers. sg. nom.) henna rætter malsman (mask. nom. sg.), ok agher sökia ok suara for hona (fem. ack. sg.)* (MEL)
 'då är han rätt målsman åt henne och bör söka henne och svara för henne'

Ett annat exempel ur *UL* belyser valet av kasus med prepositionen *viþ*:

- (11) *Nu taker o fræls man (mask. nom sg.) o frælsæ kono (fem. ack. sg.). ok wighis wiþ hanæ (fem.ack. sg.)* (UL)
 'Nu tar ofri man ofri kvinna och vigs vid henne'

Enligt Söderwall (1918) används vanligen dativ i samband med prepositionen *viþ*. Exemplet visade emellertid att även ackusativformer förekom i det äldsta materialet. Söderwall (ibid.) konstaterar att dativ blev ”dock stundom, i sht i yngre skrifter, ersatt af ack.”.

Genomgången av ackusativkontexter visar alltså att det finns grundprinciper för användningen av ackusativformer, men att bruket kan vackla redan i det äldsta materialet. Det är således inte självklart hur man ska definiera kasus ackusativ och dativ.

3.2.2. Dativkontexter

I de flesta fall står satsens indirekta objekt i dativ. Jag definierar här indirekta objekt så att de förekommer tillsammans med ett annat objekt (det direkta objektet). Ett vanligt verb av den typen är *giva*.

(12) *þa skal han (mask. nom. sg.) henne (fem. dat. sg.) morghongauo (fem. ack. sg.) giua*
(MEL)

'Då skall han ge henne morgongåva'

Satsens andra pronomen *han* skulle kunna vara en ackusativform, men *henne* kan inte vara en nominativform. Det direkta objektet *morghongauo* slutar på *-o*, vilket (eller *-u*) är en ackusativändelse för ord som slutar på vokal. Även ledföljden bevisar analysen vara korrekt.

Dativen kan uppfattas som det typiska lexikala kasuset (se t.ex. Falk 2000:53). Dativen bevaras till exempel vid passivering och bestäms alltså inte av syntaktisk funktion (vilket nominativen och ackusativen oftast gör). Med andra ord har verb som styr dativ "en lexikal specifikation för dativ". Även antalet och typen av argument som ett verb tar är lexikala egenskaper. Enligt Falk (ibid.:54) är det högsta argumentet subjekt och det lägre objekt.

Det finns olika sätt att definiera kasusmarkeringarnas semantiska funktioner, men eftersom denna indelning inte har en direkt påverkan på undersökningen behandlas den inte genomgående. Enligt Pettersson (2005:114) kan dativ användas bl.a. till att "uttrycka en instrumental funktion" i stället för konstruktionen *med + dativ*.

Den lexikalt styrda gruppen är däremot större. Det fanns nämligen verb som styr dativ (har sitt objekt i dativ) i strid med de syntaktiska grundprinciperna (ibid.:114). Wessén (1965:15) förtecknar många av dem (stavningen varierar):

hiälpa, biärgha, skapa, spilla, tyna, lyða, þiäna, þakka, troa, trösta, faghna, hälsa, una, fylghia, möta, na, varða, släppa, svara, synas, rönas, tillhöra, tilsighia och *afsighia*. Ett exempel med *hanum* ges i (13):

(13) *þer skulu østgøtær (mask. nom. pl.) hanum (mask. dat. sg.) møtæ. ok fylghie hanum*
(mask. dat. sg.) (UL)

'där skall østgötar möta honom och följa honom'

När *Upplandslagen* (UL) skrevs var fyrakasussystemet ännu i bruk och *hanum* betecknade oftast dativ. Det som har skett efter den tiden är att *hanum/honom* har börjat användas där man tidigare använde ackusativ samt att verben *möta* och *följa* har börjat ta ett objekt vars kasus inte bestäms lexikalt. Resultatet är att vi fortfarande använder samma pronomenform.

Det föregående exemplet visar att om en viss form finns i en kontext (t.ex. som objekt till verbet *möta*) som brukar ha en annan form, är det antingen formen eller funktionen av denna form som har förändrats. Såsom det konstaterades redan i inledningen är syftet med denna undersökning att studera förändringar i det pronomina systemet med hjälp av förhållanden mellan form och funktion.

3.3. Metod

För att kunna fullgöra syftet med uppsatsen behöver jag undersöka kontexter med personliga pronomen både i singularis och i pluralis. Därför har jag excerperat de gamla akkusativ- och dativformerna av självständiga substantiviska pronomen. Jag har även noterat pronomenformernas korrelat samt ledföljd och funktion i satsen.

I nominativ skedde inga markanta förändringar och därför har dessa former lämnats utanför undersökningen. Förändringarna i första och andra personens pronomen hade till stor del redan skett under den runsvenska perioden (före 1300-talet), och för att undersöka dem behövs ett helt annat material. Därför har även dessa kategorier utelämnats från undersökningen. Första och andra personens akkusativ- och dativformer *mig* och *dig* har dock tagits med som jämförelseklass. Den centrala frågan i denna uppsats är utvecklingen av tredje pronomens akkusativ- och dativformer, och det är där huvudvikten ligger även i materialet. Utvecklingen av genitivformerna lämnas här därhän (se t.ex. Delsing 1991).

Jag har gått igenom texterna maskinellt med hjälp av ett konkordansprogram och excerperat de första 50 förekomsterna av en form. Jag har uteslutit de former som fungerar som satsens subjekt. Former som av olika skäl är oläsbara har lämnats därhän och i dessa fall har jag använt de 50 första läsbara formerna i texten. Jag utgick från formen istället för funktionen, eftersom undersökningen koncentrerar sig på den utveckling som skedde i användningen av formerna.

I vissa fall innehåller texter mindre än 50 exempel på en form och i dessa fall har alla analyserbara belegg tagits med. De excerperade huvudformerna var: *mig*, *dig*, *han*, *honom*, *hona*, *henne*, *det*, *thy*, *tha* och *them* i olika stavningar. För att kunna hitta alla relevanta stavningar har jag använt mig av Söderwalls *Ordbok öfver Svenska medeltids-språket* som är tillgänglig på Internet i *Fornsvensk lexikalisk databas* samt *Svenska Akademiens Ordbok (SAOB)*. Det tredje

hjälpmedlet har varit Wesséns lista över verb som i fornsvenskan styrde dativ (Wessén, 1965:15). I fallet med *Upplandslagen* har jag även valt att anlita en pålitlig översättning av texten för att kunna se innebörden i satsen. Då har jag använt mig av Holmbäcks och Wesséns *Svenska landskapslagar* (1979).

Valet mellan dativ- och ackusativform bestäms redan i fornsvenskan delvis av syntaktisk funktion – direkta objekt har som framgått normalt ackusativ och indirekta objekt dativ. I modern svenska bestäms valet mellan subjektform och objektform helt och hållet av funktionen. Jag delar därför in pronomenen efter vilken syntaktisk funktion de har. *Svenska akademiens grammatik* definierar indirekt objekt som ”det första objektet i en konstruktion med två objekt” (SAG 1:182). I dessa konstruktioner kallas det andra objektet direkt. (SAG 3:298). Dessutom har indirekt objekt ofta den semantiska rollen mottagare eller upplevare (Andersson, 1999:80). Som en särskild grupp räknar jag pronomen som står som rektion till preposition. Jag gör inte i utgångspunkten någon indelning beroende på om prepositionerna styr dativ eller ackusativ – en sådan indelning låter sig inte helt enkelt göras, särskilt inte när kasussystemet luckras upp.

Eftersom jag är mest intresserad av variation och förändring, räcker det inte att kunna konstatera att formerna i de tidigaste texterna motsvarar de normer som ställs för den klassiska fornsvenskan eller att den sista texten följer de regler som anges för äldre nysvenska. För att kunna redogöra för utveckling behövs texter som uppvisar variation. Handböckerna beskriver det regelbundna fallet och metoden för denna undersökning är att hitta exempel som skulle bryta mot dem samt de kontexter där förändringarna sker. Exempel (14) belyser frågan:

(14) *utæn han (mask. 3. pers. sg. nom.) hawi foregiørt hæstænæ (mask. pl. ack.) oc þem (3. pers. pl. dat.) taki kununger (mask. sg. nom.)* (UL)

’ty då har han förverkat hästarna; och dem skall konungen taka’

Det personliga pronomenet *þem* är en dativform, men kontexten visar att det fungerar som satsens direkta objekt till verbet *taka*. Om detta var en enstaka händelse skulle jag ha analyserat fallet som felskrivning. De övriga formerna i texten visar dock att det inte handlar om en slump, utan avvikelsen från normen är systematisk, vilket kunde betyda en förändring. Detta slags avvikelser kommer fram även i den noggrannare analysen, där jag har gått igenom alla kontexter i tredje personens singulara former och tagit fram de verb och pronomen som förekommer i samband med dessa former.

Genomgången av materialet visar för det första vilka former som användes under den ovannämnda tidsperioden och hur bruket förändrades. Analysen av kontexterna kan ge ledtrådar om orsaker till varför vissa former valdes före de andra. Den första texten ger en bild av läget innan förändringen började, de fyra följande visar mellanfaserna, och den sista texten ger en inblick i läget när den nysvenska perioden inleddes.

4. Resultat

I detta avsnitt redovisar jag resultaten för varje pronomen som ingår i undersökningen. I tabellerna presenteras materialet kronologiskt. För att kunna utreda ett pronomens syntaktiska funktion i satsen och vad som styr valet av kasus, analyserades även ordets korrelat. I början av undersökningen hade jag en hypotes om att pronomenets korrelat skulle spela en roll i utvecklingen av bruket av pronomenen, att det var skillnad på animata och inanimata korrelat. Allteftersom jag analyserade materialet kom jag till den slutsatsen att korrelatet inte var en viktig faktor. T.ex. i *Ester* hittade jag sammanlagt 14 belägg på feminina objektspronomen i singularis (*hona* + *henne*) varav två var *hona*. Alla 14 belägg syftar dock på kvinnliga personer utan åtskillnad. Därför kommer korrelaten inte redovisas i uppsatsen. Ordföljd och placering av pronomenformen verkade inte heller göra en stor skillnad. Däremot visade sig styrningen göra det.

Omfånget av texterna *PK* och *Ester* är avsevärt mindre än det av de övriga texterna, och därför förblir det sammansatta antalet former (ack. och dat.) i vissa pronomen mindre än 50. Återigen är vissa pronomen ovanligare i vissa texter, vilket förklarar det ringa antalet former i några kategorier. Några excerperade pronomen visade sig vara felskrivningar och lämnades därför utanför tabellerna. Det sammansatta antalet excerperade former i tabellerna är 1376.

Tabell 3 sammanfattar de excerperade formerna i alla texter.

Tabell 3. Antalet excerperade former i alla texter.

Text	1 och 2 pers. sg.	3 pers. sg.	3 pers. pl.	Totalt
UL	5	203	50	258
MEL	9	262	50	321
MP1	100	200	50	350
PK	3	57	16	76
Ester	24	49	27	100
Troj	100	121	50	271
Totalt	241	892	243	1376

En anmärkningsvärd sak är den ortografiska variationen under fornsvensk tid. Bl.a. tecknet *b* hade försvunnit redan i slutet av 1300-talet och blev ersatt av diagraferna *th* eller *dh*. På 1700-talet standardiserades stavningen bl.a. genom att bokstavskombinationen *th* försvann och den ersattes av ett enkelt *t* i mitten eller slutet av ord eller av *d* initialt i ord (Pettersson, 2005:156, 162). I redovisningen av resultaten har jag valt att låta de senare fornsvenska ortografiska varianterna stå för de respektive formerna i tabellerna.

I den utgåva av *Upplandslagen* som har använts i denna undersökning står tecknet *æ* i vissa ställningar i stället för *a*. I redovisningen förekommer även olika stavningar av pronomenen. Bl.a. i exempelsatser ur *Prosaiska krönikan* stavas *det thz*.

4.1. Första och andra personen singularis

I tabell 4 redovisas resultaten för första och andra personen i singularis. Eftersom *mig* och *dig* betar sig på samma sätt och de har tagits med som jämförelsematerial, har jag valt att sätta dem i samma tabell. Därför stiger antalet former över 50 i vissa celler. I tabellen ingår även ackusativformerna som används i dativkontexter, eftersom texterna inte innehöll några gamla dativformer i första eller andra personen singularis.

Första kolumnen i tabellerna visar materialet i fråga. I sista kolumnen redovisas antalet excerperade former (antingen ackusativ eller dativ) av ett pronomen. Kolumnerna 2-4 visar hur en specifik kasusform delas in i de tre kategorierna direkt objekt, indirekt objekt och rektion. Kolumn 5 uppger antalet fall där det inte var möjligt att analysera formen

tillhörande någon av de tre ovannämnda kategorierna. Inom parentes anges förhållandet till det totala antalet excerperade former i fråga (akusativ eller dativ).

Tabell 4. Bruket av första och andra person singularis i akusativ – mig och dig

	Direkt objekt	Indirekt objekt	Rektion	Oklara fall	Totalt
UL	3 (60 %)	2 (40 %)	-	-	5 (100 %)
MEL	3 (33 %)	5 (56 %)	1 (11 %)	-	9 (100 %)
MP1	37 (37 %)	24 (24 %)	39 (39 %)	-	100 (100 %)
PK	-	3 (100 %)	-	-	3 (100 %)
Ester	8 (33 %)	13 (54 %)	3 (13 %)	-	24 (100 %)
Troj	40 (40 %)	38 (38 %)	21 (21 %)	1 (1 %)	100 (100 %)
Totalt	91 (38 %)	85 (35 %)	64 (27 %)	1 (0,4 %)	241 (100 %)

Av tabell 4 framgår det att antalet pronomen som fungerar som rektion är mindre än antalet pronomen som är satsens direkta eller indirekta objekt.

Vissa exempel i materialet är entydiga såsom:

(15) *þetta gaf iæk (1.pers. nom. sg.) tik (2. pers. ack. sg.) ok mera ei (MEL)*
'detta gav jag dig och mera ej'

I exempel (15) har pronomenet *tik* kasus akusativ men fungerar ändå som satsens indirekta objekt. Vissa exempel är mer tvetydiga:

(16) *oc hiälp mik (1. pers. ack. sg.) engha andra hiälp haffwande (Ester)*
'och hjälp mig som inte har någon annan hjälp'

I den klassiska fornsvenskan var *hiälpa* ett av de verb som styrde dativ, såsom i dagens tyska. När Jöns Budde översatte *Esters bok* hade förändringen av kasussystemet redan kommit igång, även om Budde använde gamla dativformer såsom i ”giorde han stort gästabudh allom höffdinghom”. I första person singularis hade objektsformerna sammanfallit redan tidigt. Därför är det svårare att säga om verbet styr gammal dativ eller det nya, bredare, oblika kasuset. En intressant omständighet är att Budde använde pronomen både enligt det äldre och

enligt det nya böjningssystemet, både *hona* och *henne* användes som direkt objekt (se nedan). Formen är dock en akkusativform till utseende och syntaktiskt fungerar den som ett direkt objekt, och så har jag också valt att analysera den.

Dessa exempel visar att det kan vara svårt att säga direkt med hjälp av formen vilken funktion ett pronomen har i de excerperade satserna.

4.2. Tredje person singularis femininum

I tabell 5 redovisas resultaten för bruket av akkusativformen *hona*. Tabellen anger hur användningen delar sig mellan direkt objekt och rektion.

Tabell 5. Bruket av tredje person femininum singularis akkusativ - *hona*

	Direkt objekt	Indirekt objekt	Rektion	Oklara fall	Totalt
UL	22 (92 %)	-	2 (8 %)	-	24 (100 %)
MEL	36 (88 %)	-	5 (12 %)	-	41 (100 %)
MP1	17 (100 %)	-	-	-	17 (100 %)
PK	-	-	-	-	-
Ester	2 (100 %)	-	-	-	2 (100 %)
Troj	1 (100 %)	-	-	-	1 (100 %)
Totalt	78 (92 %)	0	7 (8 %)	0	85 (100 %)

Tabell 5 visar att från och med *Prosaiska krönikan* (1450-talet) förekommer det endast få belegg på den gamla akkusativformen *hona*. Användningen av *hona* som indirekt objekt är obefintlig. Bruket som rektionsled till preposition försvinner redan på 1300-talet, före bruket som direkt objekt. Dessutom används akkusativformer relativt sällan som rektion redan i de två första texterna, vilket kan antyda att de prepositioner som styr akkusativ är få. Det kan även signalera att akkusativformen *hona* förknippades starkt just med funktionen som direkt objekt. Exempel (17) visar den typiska användningen som direkt objekt:

(17) *Nu kan man (nom.) takæ annæn (ack.) i. siæng mz kono sinni (fem. sg. dat.) oc slar hanæ (fem. 3. pers. sg. ack.) þær* (UL)

'Nu kan man taga annan (man) i säng med sin hustru och slår henne där'

Ett exempel på en typisk användning som rektion är med prepositionen *for*:

(18) *þa takin henna (fem. 3 pers. sg.poss.) aruæ af hans (mask. 3 pers. sg. gen.) goze [ok] bötreina for hona (fem. 3 pers. sg. ack.)* (MEL)

'Då tar hennes arv av hans gods och böta för henne'

I tabell 6 visas hur bruket av den motsvarande dativformen *henne* utvecklas.

Tabell 6. Bruket av tredje person femininum singularis dativ - henne

	Direkt objekt	Indirekt objekt	Rektion	Oklara fall	Totalt
UL	3 (16 %)	8 (42 %)	8 (42 %)	-	19 (100 %)
MEL	-	10 (43 %)	13 (57 %)	-	23 (100 %)
MP1	-	7 (41 %)	10 (59 %)	-	17 (100 %)
PK	1 (50 %)	1 (50 %)	-	-	2 (100 %)
Ester	4 (33 %)	3 (25 %)	4 (33 %)	1 (8 %)	12 (100 %)
Troj	30 (61 %)	7 (14 %)	12 (24 %)	-	49 (100 %)
Totalt	38 (31 %)	36 (30 %)	47 (39 %)	1 (0,8 %)	122 (100 %)

Tabell 6 visar att dativformen *henne* används aktivt under hela den undersökta perioden. Kolumn 2 anger att bruket av *henne* som direkt objekt växer fram i mitten av 1400-talet. De tre exemplen i *UL* handlar om lexikal styrning av direkta objekt. Syntaktiskt är de direkta objekt (t.ex. *möta honom*), men lexikalt styr dessa verb dativ. I exempel (19) fungerar *henne* (*hænni*) som direkt objekt till ett dativstyrande verb.

(19) *han (mask. 3. pers. sg. nom.) wildi raþæ hænni (fem. 3. pers. sg. dat.)* (UL)

'han ville tukta henne'

Henne (*hænni*) fungerar även som indirekt objekt redan i *UL*.

(20) *hwat sak (fem.sg. nom./ack.) hænni (fem. 3. pers. sg. dat.)kan giwæs* (UL)

'vilken sak kan henne ges'

I senare texter fungerar *henne* även som direkt objekt till ett verb som normalt i fornsvenskan inte tar dativ. I *PK* hittar vi ett exempel som möjligen inte är ett indirekt objekt³:

(21) *swenske (mask. pl.nom.) hyllade henne (fem. 3. pers. sg. dat.) at hon (fem. 3. pers. sg. nom.) skulle hielpa them (3. pers. pl. dat.)* (PK)

'svenskar hyllade (lovade trohet) henne att hon skulle hjälpa dem'

Exempel (22) visar att *henne* (*hænni*) förekom med dativstyrande prepositioner redan i UL:

(22) *rymir aff land mæþ hænni* (UL)

'rymmer av land med henne (fem. 3. pers. sg. dat.)'

Kontexter där *henne* skulle ha använts med ackusativstyrande prepositioner är svåra att hitta. Därför visar resultaten inte entydigt när och i vilken grupp förändringen skulle ha börjat. Det som de emellertid åskådliggör är att det fanns verb som styrde dativ mot de syntaktiska reglerna och att från och med mitten av 1400-talet börjar *henne* fungera som direkt objekt till verb som tidigare inte tog dativ.

Ett annat anmärkningsvärt drag är den stora andelen pronomen i den fjärde kolumnen, under "Rektion". I tabell 5 innehöll den motsvarande kolumnen procenttalen 8 % och 12 % för *hona*, medan tabell 6 visade avsevärt större siffror. Detta skulle kunna tyda på att det är vanligare med prepositioner som styr dativ än prepositioner som styr ackusativ. I *MEL* styr prepositionerna *aptir*, *for* och *viper* ackusativ (*hona*) medan *a*, *mæþ*, *af*, *æfter* styr dativ (*henne*). *For* förekommer inte i det senare materialet med *hona* eller *henne*, vilket försvårar analyseringen av utvecklingen.

4.3. Tredje person singularis maskulinum

Det maskulina pronomenet i tredje person singularis betar sig i stora drag likt de motsvarande feminina formerna. I tabell 7 redovisas resultaten för bruket av ackusativformen *han*.

³ Enligt Söderwall konstuerades verbet *hylla* med både ackusativ och dativ.

Tabell 7. Bruket av tredje person maskulinum singularis accusativ - han

	Direkt objekt	Indirekt objekt	Rektion	Oklara fall	Totalt
UL	18 (90 %)	-	2 (10 %)	-	20 (100 %)
MEL	36 (72 %)	-	14 (28 %)	-	50 (100 %)
MP1	44 (88 %)	-	6 (12 %)	-	50 (100 %)
PK	-	-	-	-	-
Ester	-	-	-	-	-
Troj	-	-	-	-	-
Totalt	98 (82 %)		22 (18 %)		120 (100 %)

Resultaten i tabell 7 påminner om resultaten i tabell 5. Gränsen är emellertid ännu skarpare; i *MP1* kunde man ännu hitta (över) 50 belägg på *han* som ett accusativt pronomen, men i *PK* har det ersatts av en annan form. Omfånget i *PK* och *Ester* är emellertid relativt litet.

Bland de excerperade formerna av *han* finns inga exempel på användning som indirekt objekt. Exempel (23) belyser användningen av *han* som direkt objekt:

(23) *the* (3. pers. pl. nom.) -- *kronadho han* (mask. 3. pers. sg. ack.) *mz huassasto tornkrono* (MP1)

'de kronade honom med vassaste törnkrona'

Han användes även som rektion. I exempel (24) förekommer *han* med prepositionen *a*:

(24) *hauí ængin vald æt kæra a han* (mask. 3. pers. sg. ack.) (MEL)

'skulle ingen ha makt att klaga på honom'

Andra prepositioner som *han* förekom med var bl.a. *före*, *um*, *undir* och *ofuir*. Intressant med prepositionen *a* (på) är att den oftast styrde dativ om det inte var fråga om riktning. Rektionen är syntaktiskt sett ett direkt objekt, vilket kan ha påverkat bruket.

I tabell 8 redovisas hur användningen av *honom* förändrades under den fornsvenska perioden.

Tabell 8. Bruket av tredje person maskulinum singularis dativ - honom

	Direkt objekt	Indirekt objekt	Rektion	Oklara fall	Totalt
UL	13 (26 %)	19 (38 %)	18 (36 %)	-	50 (100 %)
MEL	8 (16 %)	31 (62 %)	11 (22 %)	-	50 (100 %)
MP1	13 (26 %)	15 (30 %)	22 (44 %)	-	50 (100 %)
PK	29 (66 %)	5 (11 %)	8 (18 %)	2 (5 %)	44 (100 %)
Ester	4 (20 %)	7 (35 %)	9 (45 %)	-	20 (100 %)
Troj	18 (36 %)	17 (34 %)	14 (28 %)	1 (2 %)	50 (100 %)
Totalt	85 (32 %)	94 (36 %)	82 (31 %)	3 (1 %)	264 (100 %)

Tabell 8 visar den andra sidan av utvecklingen av de maskulina pronomenen i tredje personen. I de tre äldsta texterna är det vanligt med verb som tar ett direkt objekt med lexikalt styrd dativ:

(25) *Vilia þe ei honum fylghia* (MEL)

'Vill de ej följa honom'

Från och med *PK* finns dock kontexter där en dativform av ett pronomen fungerar som direkt objekt utan att det rör sig om lexikalt kasus:

(26) *hans broder (mask. sg. nom.) slo honom (mask. 3. pers. sg. dat.) j hæl* (PK)

'hans broder slog honom ihjäl'

Under hela den undersökta perioden används *honom* som indirekt objekt.

(27) *ty sagde ihesus (sg. nom.) honum (mask. 3. pers. sg. dat.)* (MP1)

'ty Jesus sade honom'

Det finns även tre oklara fall av samma typ. Ett ges nedan.

(28) *sidhen screffuo nordmen honom (3. pers. mask. dat. sg.) til at the wille honom (3. pers. mask. dat. sg.) haffwa* (PK)

'sedan skrev nordmän till honom att de ville ha honom'

I de här fallen fungerar *till* möjligen närmast som partikel, men det är inte helt givet om pronomenet fungerar som direkt eller indirekt objekt.

Andelen rektioner är i linje med resultaten i tabell 6. Dativpronomenen förefaller förekomma oftare i samband med prepositioner än akkusativpronomenen under samma period. I *MP* och *PK* är alla prepositioner i mitt material dativstyrande, såsom *j*, *fra*, *mz* (med) och *af*. Exempel (29) belyser detta:

(29) *Jhesus foor j skep ok hans kenneswena (mask. pl. nom.) mz honom (mask. 3. pers. sg. dat.)* (MP1)

’Jesus for i skepp och hans lärjungar med honom’

I de senare texterna används *honom* även som rektion till prepositioner som tidigare styrde akkusativ:

(30) *Oc oplaath hon (fem. 3 pers. sg. nom.) syna haffwor (fem. pl. ack.) for honom (mask. 3. pers. sg. dat.)* (Troj)

’Och hon upplät sina ägodelar för honom’

I exempel (30) fungerar *honom* egentligen som indirekt objekt, vilket kan ha styrt valet av formen.

De feminina och maskulina pronomenen uppvisade nästan parallella resultat, men de motsvarande neutrala pronomenen utvecklades på annat sätt.

4.4. Tredje person singularis neutrum

Först redovisas användningsutvecklingen av formen *det* i tabell 9.

Tabell 9. Bruket av tredje person neutrum singularis accusativ – det

	Direkt objekt	Indirekt objekt	Rektion	Oklara fall	Totalt
UL	48 (96 %)	-	2 (4 %)	-	50 (100 %)
MEL	44 (88 %)	-	6 (12 %)	-	50 (100 %)
MP1	49 (98 %)	-	1 (2 %)	-	50 (100 %)
PK	8 (89 %)	-	1 (11 %)	-	9 (100 %)
Ester	10 (91 %)	-	1 (9 %)	-	11 (100 %)
Troj	38 (76 %)	-	12 (24 %)	-	50 (100 %)
Totalt	197 (90 %)	0	23 (10 %)	0	220 (100 %)

Tabell 9 visar att det största användningsområdet för *det* är bruket som direkt objekt.

(31) *þe tolf skulu þet (neutr. 3. pers. sg. ack.) suæria (MEL)*
 'de tolv skall det svära'

Tabellen visar även att andelen prepositionsstyrda accusativformer ökar, om än inte så tydligt. I *Troj* är andelen redan 24 % jämfört med 4 % i *UL*. *Det* tar över de funktioner som *thy* tidigare hade, t.ex. i konstruktion med relativsats:

(32) *Och wil togh (2. pers. sg. nom.) nagat (ack.) scriffua aff thz (neutr. 3. pers. sg. ack.) som the giort haffua (PK)*
 'Och vill du skriva något av det som de har gjort'

Tabell 10 belyser hur användningen av dativformen *thy* utvecklades i materialet. Ordet hade även betydelsen 'för' eller 'därför', men för klarhetens skull har dessa betydelser inte tagits med i tabellen.

Tabell 10. Bruket av tredje person neutrum singularis dativ - thy

	Direkt objekt	Indirekt objekt	Rektion	Oklara fall	Totalt
UL	5 (13 %)	2 (5 %)	33 (83 %)	-	40 (100 %)
MEL	-	2 (4 %)	46 (96 %)	-	48 (100 %)
MP1	1 (6 %)	-	14 (88 %)	1 (6 %)	16 (100 %)
PK	-	-	2 (100 %)	-	2 (100 %)
Ester	-	-	2 (100 %)	-	2 (100 %)
Troj	-	-	-	-	-
Totalt	6 (6 %)	4 (4 %)	97 (90 %)	1 (0,9 %)	108 (100 %)

Tabell 10 visar sambandet mellan den nya typen av användningen av *det* och försvinnandet av den specifika dativformen *thy*. Den användes ännu på 1400-talet, men i *Troj* finns den inte längre, utan den har blivit ersatt av *det*. Användningen som rektion till dativstyrande prepositioner (bl.a. *af*, *eftir* och *j*) är vanligast.

(33) *æt nakat kan brytas mote kununge, af þy (neutr. 3. pers. dat.) sum i kunungx balkenum staar* (MEL)

'att något kan brytas mot kungen, av det som står i kungens balkar'

De fall då *thy* används som direkt objekt är mest i samband med relativpronomen:

(34) *sum yrkir mæþ nokro fæ þy (3. pers. sg. neut. dat.) sum bonden a. þy (neutr. 3. pers. sg. dat) sum han (mask. 3. pers. sg. nom.) hitt hawer* (UL)

'den som arbetar med något kreatur som en annan äger och som han har hittat'

Det neutrala pronomenet förefaller över huvud taget att vara ovanligt som indirekt objekt som oftast är animat (levande). Således skulle animathet trots allt kunna spela en roll för förändringen av pronomenbruket, åtminstone när det gäller de neutrala pronomenen.

4.5. Tredje person pluralis

Ett anmärkningsvärt drag är att materialet saknar den gamla ackusativformen av *de*, *tha*. Jag gick igenom de äldre texterna och jämförde former och kontexter med hjälp av Söderwalls ordbok och

kom fram till att betydelsen alltid är 'då' i samtliga texter. Att formen *them* används både för direkt och indirekt objekt redan i *Upplandslagen* stödjer denna hypotes. I avsnitt 5 diskuteras orsakerna till dessa drag. I tabell 11 redovisas detta siffermässigt.

Tabell 11. Bruket av tredje person pluralis dativ - *them*

	Direkt objekt	Indirekt objekt	Rektion	Oklara fall	Totalt
UL	17 (34 %)	20 (40 %)	13 (26 %)	-	50 (100 %)
MEL	10 (20 %)	14 (28 %)	26 (52 %)	-	50 (100 %)
MP1	24 (48 %)	12 (24 %)	13 (26 %)	1 (2 %)	50 (100 %)
PK	12 (75 %)	3 (19 %)	1 (6 %)	-	16 (100 %)
Ester	12 (44 %)	8 (30 %)	7 (26 %)	-	27 (100 %)
Troj	15 (30 %)	8 (16 %)	26 (52 %)	1 (2 %)	50 (100 %)
Totalt	90 (37 %)	65 (27 %)	86 (35 %)	2 (0,8 %)	243 (100 %)

Bruket av *them* förefaller vara relativt stabilt under hela den fornsvenska perioden. Formen används både som direkt och indirekt objekt redan i *UL* samt som rektion såsom alla undersökta former.

Exemplen (35) och (36) visar användningen i *UL*:

(35) *þa giwi þem (3. pers. pl. dat.) halfft ut (UL)*

'då skall (han) giva hälften ut till dem'

(36) *þa æru sæx øræ køp gildir laghsloit. þem (3. pers. pl. dat.)takær malseghandi (mask. pl. nom.) (UL)*

'då är sex örar köpgilla vite därför; dem tage målsäganden'

Följande två exempel visar hur *them* används som rektion i *MEL*:

(37) *meþ tolf mannum (mask. pl. dat.) af þem (3. pers, pl. dat.) (MEL)*

'med tolv män av dem'

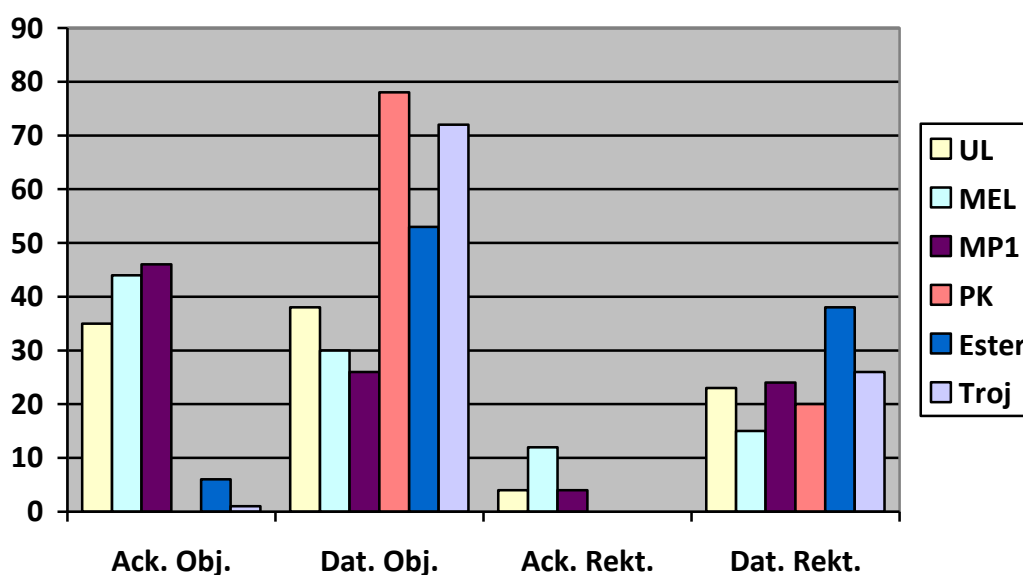
(38) *klandas þe iorþ firi þem sum först hona bort lot (MEL)*

'klandrar de jord före dem som först lät den bort'

I exempel (37) är *them* rektion till en preposition som oftast styrde dativ. I exempel (38) är prepositionen *firi* som vanligtvis styrde ackusativ.

4.6. Styrning

Tabellerna 2-11 redovisade hur vissa personliga pronomen i kasus ackusativ och dativ fick nya funktioner, men de visade inte tydligt hur styrningen av formerna utvecklades. Figur 1 ger en bild av den utvecklingen. De excerperade tredje personens feminina och maskulina pronomen i singular delades först in i ackusativ- och dativpronomen (*hona* och *han* samt *henne* och *honom*) och sedan vidare in i de former som fungerar som objekt (direkt och indirekt objekt) och de former som fungerar som rektioner. Antalet pronomen i gruppen jämfördes med det totala antalet tredje personens singulara pronomen i maskulinum och femininum i texten i fråga. De neutrala pronomenen har inte tagits med, för de uppvisade ett annorlunda beteende än de maskulina och feminina formerna.

Figur 1. Styrning av tredje personens maskulina och feminina pronomen i singular i absoluta tal

Figur 1 visar att ackusativformerna tenderar att förekomma som rektioner mer sällan än dativformerna. Figuren visar även vilken tydlig förändring sker i början av 1400-talet mellan *MP1* och *PK*.

4.7. Sammanfattning

Resultaten visar att materialet från mitten av 1400-talet uppvisar en förändring i användningen av de personliga pronomenen. De gamla ackusativpronomenen *hona* och *han* började ge rum åt ett utvidgat bruk av de gamla dativpronomenen *henne* och *honom*. Samtidigt minskade användningen av det specifika neutrala dativpronomenet *thy*, och det ackusativa *det* började ta över dativpronomenets funktioner. I första och andra personens pronomen hade sammansmältningen av de gamla ackusativ- och dativpronomenen skett redan tidigare. I tredje personens plurala former skedde förändringen tydligen i början av den fornsvenska perioden, eftersom materialet inte innehöll belegg på de gamla ackusativformerna som enligt handböckerna skulle finnas kvar under fornsvensk tid.

5. Diskussion

I detta avsnitt diskuteras undersökningens resultat och med hjälp av andra forskares resultat analyseras vad som kan ha framkallat förändringen. En del av diskussionen tar fasta på den anhopning av förändringar som ägde rum på 1300- och 1400-talet. Uppmärksamhet får även utvecklingen av kasusformerna vid enstaka prepositioner och verb.

5.1. Tidsramen

Undersökningen visar att det skedde en förändring och förenkling i personliga pronomen i mitten av 1400-talet som bestod i uppkomsten av ett oblikt kasus som innesluter både ackusativ och dativ. Formerna fanns redan i böjningssystemet men deras användningsområde utvidgades. Materialet från den tiden var litet, men å andra sidan visar texterna före och efter *Prosaiska krönikan* tecken på annorlunda bruk av pronomenen mellan sig. Vad var det som hände på 1400-talet som gav upphov till utvecklingen?

Förändringar som skedde först efter fornsvensk tid är bl.a. användningen av *den* som anaforiskt pronomen i stället för *han* och *hon* (Pettersson, 2005:173) och uppkomst av subjektstvång under 1600-talet (Falk, 1993:194). Dessa kan alltså inte ha haft direkt inverkan på förändringarna på 1400-talet. Faktorer som däremot utvecklades samtidigt med förändringarna i personliga pronomen är uppkomsten av den fasta ordföljden och möjligtvis framväxten av en bestämd artikel. Enligt Delsing (1999:152) sjönk andelen satser med OV-ordföljden (objekt-verb) tydligt under 1300-talet. Eftersom kasuset dativ förknippades tätare med verbet på grund av den lexikala styrningen, kan detta ha haft större inverkan på dativ. I denna undersökning har jag

dock inte noterat några tecken på att ledföljden skulle ha haft en stor betydelse i utvecklingen.

Wessén (1965:46) anger hur under yngre fornsvensk tid bruket av både den före- och efterställda artikeln blir vanligare. I 1500-talets bibelspråk var detta bruk regel. Denna förändring i artikelsystemet sker under samma period som förändringarna i tredje personens pronomen.

5.2. Förändringar i pronomen

Texterna i undersökningen visade att de personliga pronomenen betedde sig relativt konsekvent inom en text. Således förändrades metoden från att huvudsakligen jämföra kontexter *inom* en text till att jämföra kontexter *mellan* texter. Orsakerna till tidiga förändringar i första och andra personens former behandlades redan i kapitel 2.3.2. Därför koncentrerar jag mig på förändringarna i tredje personens pronomen.

5.2.1. Tredje person singularis – femininum och maskulinum

En klar tendens som kommer fram i figur 1 är att ackusativformerna är vanligare i direkta objekt än i komplement till prepositioner. En orsak till detta kan vara att det typiska prepositions kasus är dativ. Enligt Wessén (1965:84) styrde *af*, *fra*, *ur* och *at* [åt] alltid dativ, *um* ackusativ. *Mæþ* styrde oftast dativ men också ackusativ redan i de äldre fornsvenska texterna. Bruket vacklar alltså redan tidigt.

Ett exempel på vacklande bruk är prepositionen *eftir*, som oftast styrde dativ, men även ackusativformer förekom i samband med arvsdelning:

(39) *the* (3. pers. pl. nom.) *komo ena dagxledh af iherusalem letto the* (3. pers. pl. nom.) *eptir honum* (3. pers. sg. dat.) (MP1)

’de kom en dagsresa från Jerusalem letade de efter honom’

(40) *ok æruinga hænnna* (3. pers. fem. sg. poss.) *takin iorþ* (fem. sg. ack.) *æptir hona* (3. pers. fem. sg. ack.) (MEL)

’och hennes arvingar (har) tagit jord efter henne’

Valet av kasus vacklade även med *fore* utan att det skulle ha varit fråga om skillnaden mellan befintlighet och riktning:

(41) *Kan ok þen mannin (mask. sg. nom/ack.) við þan (3. pers. mask. sg. ack.) skilias, sum fore þan (3. pers. mask. sg. ack.) þiæna* (MEL)

'Kan också den mannen vid honom skiljas, som för honom tjänar'

(42) *ok klandas þæt fore honum* (MEL)

'och klandras det för honom'

Wessén (1965:84) menar att användningen av prepositioner ökade under den fornsvenska tiden eftersom kasusformerna så småningom hade förlorat sin förmåga att uttrycka syntaktiska relationer. Den ökade användningen av prepositioner krävde i sin tur ett större antal prepositioner för att kunna förmedla en större betydelsevariation. Här visas några konkreta exempel från materialet.

Ett exempel på verb som började ha en preposition före pronomenet är *tänka*. Exempel (43) är från slutet av 1300-talet.

(43) *at minst en thima vm daghin innerlica tänkia hona (3. pers. fem. sg. ack.) j sino hierta* (MP1)

'att minst en timme om dagen innerligen tänka (på) denna/detta i sitt hjärta'

(44) *oc betänkte oppo bada sydor hwro the (3. pers. pl. nom.) skulle oppenbara* (Troj)

'och på båda sidor betänkte hur de skulle uppenbara'

I exempel (43) får det direkta objektet till *tänkia* kasus ackusativ och ett pronomen i ackusativform. I exempel (44), som är ur en text på 1500-talet och som inte var excerperat i undersökningen, finns verbet med prefixet *be-*. I nysvenskan behöver verbet en preposition.

Ett annat exempel är verbet *troa*. I *MPI* hittar vi ett exempel (som inte var excerperat):

(45) *Abraham trodde gudhi (mask. sg. dat.)* (MP1)

'Abraham trodde på gud'

Exempel (45) visar att under äldre fornsvensk tid styrde verbet *troa* dativ, medan i den yngre fornsvenskan behövs det oftast en preposition i samma betydelse, såsom exempel (46) visar (ej excerperat). Namnet Jesus Kristus finns i en latinpåverkad dativform, men det är inte så underligt med tanke på att possessivformen *Jesu Kristi* fortfarande är i bruk i modern svenska.

(46) *wil thu (2. pers. sg. nom) tro a min son (mask. sg. nom.) ihesum christum (PK)*
 ’vill du tro på min son, Jesus Kristus’

Verbet *tiäna* styrde också dativ under den äldre fornsvenska perioden. Det följande exemplet är ur *MEL* (som ej var exerpaterat):

(47) *Nu þessum lundum (fem.dat.) agha frælsis mæn (mask. pl. nom.) sinum kununge (mask. sg. dat.) þiæna. (MEL)*
 ’Nu på detta sätt ska frälsemän tjäna sin konung’

Exempel (48) ur *Ester* visar dock att i slutet av 1400-talet styrde verbet redan det oblika kasuset.

(48) *thz (3. pers. neut. sg. ack.) han (3. pers. mask. sg. nom.) tiänt haffwir (Ester)*
 ’det han har tjänat’

McMahon (1996:103) diskuterar svenskans gamla ackusativböjning och konstaterar att i-stammarna tog över u-stammarnas användningsområde. Enligt henne var orsaken att i-stammarna var talrikare än u-stammarna. De större klasserna blev så småningom mer dominanta.

Denna princip, de större klassernas dominans, anser jag vara central även i den här undersökningen. Eftersom användningen av prepositioner ökade och de flesta prepositioner styrde dativ, ökade således användningen av pronomina dativformer. Även Skrzypek (2005:52) kommer till den slutsatsen att med tiden blev kasus dativ allt mer ett prepositionellt kasus. Det var lättare att behålla och använda dativformer efter prepositioner än att ha dem efter verb och icke-styrda ställningar, eftersom det finns färre prepositioner än verb. Hon menar dessutom att användningen av dativ som en markör till indirekt objekt eller icke-styrda adverbial krävde mer kunskaper i kasussystemet än användningen av dativ i samband med prepositioner. Paradoxalt nog, det som bidrog till förlusten av dativ i substantiv- och adjektivböjning kan ha gynnat överlevandet av pronomina dativformer. Genomgången av materialet tydde på att förändringen av de personliga pronomenen i tredje person singularis började just i deras funktion som rektioner.

Förlusten av lexikalt kasus i dativ kan noteras i materialet. En stor del av de verb som styrde dativ får numera ackusativ av syntaktiska orsaker. I *MPI* hittar vi följande exempel:

(49a) *at iak honom ekki kenner* (MP1)

'att jag inte känner honom'

(49b) *mädhan hafuit ok vädhrit lydha honum* (MP1)

'medan haft och vägrat lyda honom'

Kenna kunde styra även ackusativ (Söderwall, 1918), men i *MPI* finner vi att ackusativformen fortfarande är i fullt bruk, så formerna med *honom* bör analyseras som dativ, och inte som oblika former. Användningen av lexikalt styrda dativformer på det direkta objektets plats kan ha bidragit till utvecklingen. När gränserna mellan objektsformerna blev oklarare under den yngre fornsvenska perioden, var talarna av svenska språket redan vana vid att använda dativformen på det direkta objektets plats, medan ackusativformerna sällan användes för att stå för det indirekta objektet.

Förlusten av lexikalt kasus kan noteras bl.a. i att de bitransitiva verben börjar ta två objekt i oblika kasus, i stället för ett i ackusativ och ett i dativ. Med andra ord, verben tar argument med en form som inte är förväntad utifrån den syntaktiska funktionen. Detta kunde vi observera bl.a. i exemplen (21) och (26).

Skrzypek (2005:47) konstaterar att i satser med både ett direkt och indirekt objekt är det just det indirekta objektet som tar ett personligt pronomen (*henne, honom*). I *Upplandslagen* (UL) finns det flera exempel som följer denna princip:

(50) *hwat sak (fem. sg. nom./ack.) hænni (3. pers. fem. sg. dat.) kan giwæs* (UL)

'vilken sak kan henne ges'

Detta skulle kunna antyda att animatheten spelade en roll i utvecklingen, såsom konstaterades tidigare. En annan möjlighet till förändringarna i tredje person singularis är att det behövdes klarhet mellan nominativ- och ackusativformerna (*han – han*), för det var just i maskulinum där de särskilda ackusativformerna gick förlorade först.

5.2.2. Tredje person pluralis - *them*

Wessén (1969:117) beskriver samma utveckling som vi kunde notera i tabell 11: *them* användes i stället för ackusativformerna redan i de äldsta texterna. Med tiden blev detta allt vanligare. Om orsaker till utvecklingen skriver han följande (ibid.:144):

Till utbytet av ack. *tha* (thar) mot dat. *them* har sannolikt bidragit, att den förra formen sammanföll med avd. *tha* ”då”. Ex. från VgL I: *þem skal köpa ok sǫlia mǫþ vin ok vittne.*

Likadana exempel fanns även i mitt material. Formen användes för dativ t.ex. om hästar:

(51) *utæn han* (3. pers. mask. sg. nom.) *hawi foregiørt hæstænæ* (mask. pl. ack.) *oc þem* (3. pers. pl. ack.) *taki kununger* (mask. sg. nom.) (UL)
 ’ty då har han förverkat hästarna; och dem skall konungen taka’

men även om människor:

(52) *þa a præster* (mask. sg. nom.) *þem* (3. pers. pl. dat.) *wighiæ utæn allt hinder* (UL)
 ’Då skall prästen viga dem utan varje dröjsmål’

Om förändringen började tidigare i pluralformerna, så uppstår frågan om analogin som en orsak till förändringarna. Detta kan upptäckas egentligen i materialet i någon mån. Formen *honom* behölls kvar i pronomensystemet möjligen på grund av att ändelsen *-m* redan kändes bekant även i ackusativa kontexter.

5.2.3. Tredje person singularis – neutrum

Två pronomen som utvecklades motströms var *det* och *thy*, då den ackusativa formen *det* tog över den dativa formens funktioner. En orsak kan vara att *det* brukades mer eftersom det även var nominativformen. Å andra sidan skulle man kunna förvänta sig att de mer avvikande formerna skulle överleva bättre. Därför anser jag att en av de bidragande faktorerna var det växande bruket som relativpronomen. Såsom tabellerna 9 och 10 visade skedde förändringen möjligen lite senare än förändringarna i femininum och maskulinum singularis. Från den tiden finns bl.a. följande exempel i materialet:

(53) *Och wil togh nagat* (sg. nom./ack.) *scriffua aff thz* (3. pers. neutr. sg. ack.?) *som the* (3. pers. pl. nom.) *giort haffua* (PK)
 ’Och vill dock något skriva av det som de har gjort’

(54) *Oc engin (sg. nom.) togh nagot (sg. ack.) ällir sköflade aff thz (3. pers. neutr. sg. ack.) them (3. pers. pl. dat.) tilhörde* (Ester)

'Och ingen tog något eller skövlade av det som tillhörde dem'

Prepositionen *aff* (*av*) styrde dativ, men pronomenen efter *det* (*som & them*) var samtidigt bisatsens subjekt eller direkt objekt. Som bindeord mellan två satser borde pronomenet samtidigt stå i nominativ/ackusativ och dativ. I dessa exempel från den senare hälften av 1400-talet används formen *det* på dativformens plats.

En annan viktig orsak kan vara det som Wessén poängterade i samband med *tha – them*. För att undvika förväxling och missförstånd använde man hellre en form som skilde sig från denna konjunktion.

5.3. Sammanfattning

Genomgången av materialet visade att förändringarna i pronomen på 1400-talet kan vara resultatet av många bidragande faktorer. Att det var just de utmärkande dativformerna som överlevde kan ha haft fonologiska orsaker. Det kan även ha skett små justeringar i uttalet av pronomen, men de fonologiska orsakerna förefaller ändå inte att väga tyngst i utvecklingen.

Lågtyskan kan ha bidragit till att användningen av kasus började vackla, även om den inte förefaller ha påverkat formerna eller det syntaktiska systemet direkt t.ex. genom analogi. Analogisk spridning av dativändelser från pluralis är däremot inget osannolikt alternativ.

I singularis var det maskulinum som förlorade de särskilda ackusativformerna först, vilket kan vara en ren tillfällighet eller ett tecken på att det behövdes klarhet mellan nominativ- och ackusativformerna (*han – han*). Om utvecklingen, som började i pluralisformerna, skulle ha spridit sig ända till tredje personen femininum singularis, kan den ändå inte anses vara rent morfologisk utan snarare syntaktisk eller morfosyntaktisk.

Upplösningen av fyrakasussystemet hade i sin tur antagligen en stor påverkan på bruket av pronomen, för den fick även användningen av prepositioner att förändras. Dativkontexterna ökade antagligen i antal och bruket av dativformer spreds. Det kan inte sägas att de gamla ackusativ- och dativformerna skulle ha förändrats väsentligt, vilket skedde t.ex. med gamla genitivformen *hennar*. Formerna fick snarare nya funktioner eller förlorade gamla roller. Dativformerna började stå

för det nya oblika kasuset, vilket kan uppfattas egentligen som en syntaktisk förändring. Även förlusten av lexikalt kasus kan ha bidragit till utvecklingen.

Varför reducerades då pronomenen till tre kasus istället för två? Att kunna hålla subjektet och objekten isär spelar tydligen en viktig roll i språkbruket. Ett klart exempel på detta är den moderna engelskan. Som ett germanskt språk hade fornengelskan ett invecklat böjningssystem som numera är starkt reducerat. Skillnaden mellan subjektsformer och objektsformer av de personliga pronomenen är dock tydlig.

6. Avslutning

Undersökningen har visat att en språklig förändring sällan är ett resultat av en faktor. Språket är aldrig stabilt, faktorerna samspelar konstant. Det förändras av inre och yttre faktorer, men eftersom de underliggande djupstrukturerna i den universella grammatiken är systematiska måste alla förändringar i språket reflektera dessa principer. Det skulle ha varit intressant att analysera resultaten i ljuset av den universella grammatiken, men det lämnas nu åt andra.

En annan faktor som skulle ha kunnat vara intressant att pröva är de enklitiska formerna av pronomenen. De förekom dock mest i talspråket, vilket skulle ha krävt en annan typ av material.

En språkhistorisk undersökning kräver oftast mycket tid. I denna studie skulle det ha varit användbart att fästa större uppmärksamhet vid substantivböjningen i varje text för att bättre kunna analysera former som *henne* och *honom*. I materialval borde mer uppmärksamhet ha riktats mot den senare delen av 1400-talet då kulmen i förändringen verkade inträffa. Summa summarum, ämnet erbjuder tillräckligt med utmaningar till och med för en avhandling.

Alla förändringsmekanismerna har ännu inte upptäckts, men små undersökningar, som denna, kan kasta nytt ljus över de mekanismer som fungerar i våra språkssystem.

Källor

UL = Upplandslagen. 1297. Hennings utgåva SFSS 70.

MEL = Magnus Erikssons landslag. 1350-talet. Schlyters utgåva SSSL 10.

MP1 = Första av medeltids-postillorna. Original slutet av 1300-talet, handskriften början av 1400-talet. SFSS 23:1.

PK = Prosaiska krönikan. 1450-talet. SmFsv 1.

Ester = Esters bok. 1484. Klemmings utgåva SFSS 9:2.

Troj = Historia Trojana. 1529. SFSS 29.

Alla texter finns i Fornsvenska textbanken:

<<http://www.nordlund.lu.se/Fornsvenska/Fsv%20Folder/>>

Litteratur:

- Andersson, Erik 1999. *Grammatik från grunden*. Hallgren&Fallgren.
- Dahl, Östen 2003. *Språkets enhet och mångfald*. Studentlitteratur.
- Delsing, Lars-Olof 1991. Om genitivens utveckling i fornsvenskan. I: Sven-Göran Malmgren & Bo Ralph (red.), *Studier i svensk språkhistoria 2*. Göteborg.
- Delsing, Lars-Olof 1999. Från OV-ordföljd till VO-ordföljd. I: *Arkiv för nordisk filologi 114*:151–232.
- Elert, Claes-Christian 1995. *Allmän och svensk fonetik*. Stockholm: Norstedts.
- Falk, Cecilia 1993. *Non-referential subjects in the history of Swedish*. Lunds universitet.
- Falk, Cecilia 1997. *Fornsvenska upplevarverb*. Lunds universitet.
- Falk, Cecilia 2000. Fornsvenska upplevarverb. I: Lars-Erik Edlund (red.), *Studier i svenska språkhistoria 5*. Umeå.
- Holmbäck, Åke & Wessén Elias 1979. *Svenska landskapslagar: tolkade och förklarade för nutidens svenskar. Östgötalagen och Upplandslagen*. Stockholm: AWE/ Geber.
- Holmberg, Per & Johnson, Rakel 2000. Till frågan om kasussystemets upplösning. I: *Sett och hört – en vänskrift tillägnad Kerstin Nordenstam på 65-årsdagen*. Göteborg. Institution för svenska språket:133–144.
- Järnstedt, Henna-Maria 2010. Personliga pronomen i fornsvenskan. Göteborgs universitet. Institution för svenska språket.
- Korlén, Gustav 1999. Schwedisch ist Plattdeutsch i zwölf Dialekten. Über den deutschen Einfluß auf die schwedische Sprache. I: *Schweden und Deutschland:Begegnungen und Impulse*: 18– 26. Borås: Svenska institutet.
- Larsson, Inger 2001. *Svenska medeltidsbrev*. Stockholm: Sällskapet Runica et Mediævalia.
- McMahon, April M.S. 1996. *Understanding language change*. Cambridge: University Press.
- Palm, Rune 2010. *Vikingarnas språk 750 -1100*. 2. Upplagan. Stockholm: Norstedts.
- Pettersson, Gertrud 2005. *Svenska språket under sjuhundra år*. Lund: Studentlitteratur.
- Reinhammar, Maj 1973. *Om dativ i svenska och norska dialekter. 1. Dativ vid verb*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.

- Ringgaard, Kristian 1986. Flektionssystemets forenkling og middelnedertysk. I: *Arkiv för nordisk filologi* 101:173–183.
- SAG = Teleman, Ulf & Staffan Hellberg & Erik Andersson 1999. *Svenska Akademiens grammatik*. Stockholm: Svenska Akademien & Norstedts ordbok.
- Skrzypek, Dominika 2005. *The decline of nominal inflection in old Swedish: the loss of dative case*. Lund: Institutionen för nordiska språk, Lunds universitet.
- Söderwall, K.F. *Ordbok Öfver svenska medeltids-språket*. Vol I-III. (Lund 1884–1918) <<http://spraakbanken.gu.se/fsvldb/>>
- Wessén, Elias 1969. *Svensk språkhistoria I – Ljudlära och ordböjningslära*. Lund: Almqvist & Wiksell.
- Wessén, Elias 1965. *Svensk språkhistoria III – Grundlinjer till en historisk syntax*. 2. upplagan. Lund: Almqvist & Wiksell.
- Widmark, Gun 2001. *Det språk som blev vårt. Ursprung och utveckling i svenskan*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur.
- Wijk-Andersson, Elsie 1997. Begreppet grammatikalisering belyst med svenskan exempel. I: *Språk och stil* 7:19–35.
- Zeevaert, Ludger 1995. Wie intensiv war der mittelniederdeutsch-skandinavische Sprachkontakt wirklich? I: Kurt Braunmüller (red.), *Niederdeutsch und die skandinavischen Sprachen II*. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter.